

АНОТАЦІЯ

Щетинін О. В. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 Релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України, Київ, 2021.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що релігійна проблематика в науковому дискурсі все більше привертає увагу не лише вчених, а й викликає значний суспільний інтерес, оскільки церква як соціальний інститут користується одним із найбільших рівнів довіри у громадян. В Україні додаткова зацікавленість релігійною тематикою в цілому та вивченням міжконфесійних відносин зокрема пов'язана з розбудовою української церкви та необхідністю здійснення державою ефективної політики у сфері державно-конфесійних та міжконфесійних відносин. Сучасна Україна є поліконфесійною державою, що додатково сприяє зростанню інтересу до проблеми міжконфесійних відносин. Такі аспекти міжконфесійних відносин, як зміна конфесійної приналежності (міжконфесійні конверсії) та міжконфесійні конфлікти в Україні є явищем не тільки минулого, а й сучасності. Державна політика у сфері міжконфесійних відносин потребує вивчення історичного досвіду цих феноменів, так само як і досвіду політики у сфері міжконфесійних відносин, особливо на території Правобережжя, оскільки цей регіон мав багатоконфесійний та багатонаціональний характер населення. Вивчення релігійно-конфесійної ідентичності представників релігійних спільнот Правобережної України, їх ставлення один до одного, чинників, які це зумовлювали на сьогодні залишається актуальним, оскільки, на відміну від питань державної політики, міжконфесійних конверсій та міжконфесійних конфліктів, історичний аспект проблеми залишається практично недослідженим українською спільнотою релігієзнавців через складність для вивчення, зумовлену вузькою специфікою цього питання.

Попри те, що українські науковці у рамках різних дисциплін зверталися до вивчення проблеми міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., до сьогодні ця тема не була комплексно досліджена й узагальнена. Хоча деякі з аспектів досліджуваної проблематики були фрагментарно висвітлені у низці дисертаційних, монографічних та інших робіт, ця проблема досі не стала темою жодного окремого дисертаційного дослідження.

Метою дослідження є дослідити міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Об'єктом дослідження є релігійне життя на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. Предметом дослідження є міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що у роботі вперше здійснено комплексне узагальнення міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., у тому числі досліджено відносини між всіма наявними у регіоні конфесіями та релігійними спільнотами.

Автором вперше введено до наукового обігу нові архівні документи, які розкривають проблему міжконфесійної ідентичності, причини, мотиви та процедури здійснення міжконфесійних конверсій. Введено до наукового обігу вперше в українській історіографії джерела особового походження, зокрема щоденники та спогади польських землевласників Правобережної України, які до сьогодні не використовувалися як джерела з історії міжконфесійних відносин у регіоні. Також вперше як джерела з історії міжконфесійних відносин було використано матеріали, які до цього в українській історіографії вживалися лише як джерела з мовної та соціальної історії регіону. У дослідженні розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

У роботі запропоновано авторську періодизацію міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., проаналізовано правові та демографічні чинники кількісного зростання та зменшення релігійних спільнот,

що дає змогу спиратися на неї у подальших дослідженнях аналогічної проблематики. Весь період перебування регіону під владою Російської імперії можна розділити на п'ять підперіодів, кожен з яких мав свою специфіку, обумовлену політичними, правовими та іншими обставинами. Вже на 1796 р. влада імперії домоглася православної більшості мешканців у регіоні, яка до 1917 р. не опускалася нижче 50 % мешканців. У подальшому в регіоні у 1839 р. була ліквідована Уніатська церква, а завдяки тиску влади кількість вірних Римо-католицької церкви залишалася до кінця XIX ст. практично незмінною, почавши зростати завдяки високій народжуваності та дозволу відпадати від православ'я указом 1905 р.

Автором розглянуто всі наявні на Правобережжі в досліджуваній період релігійні спільноти, та їх місце у міжконфесійних відносинах, зокрема Православну церкву, Уніатську церкву, Римо-католицьку церкву, старообрядців, протестантів, юдеїв, караїмів, мусульман та релігійні спільноти містичних напрямків на основі християнства. Це дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин в регіоні в 1793–1917 рр.

У дисертації висвітлено питання релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, визначено ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців досліджуваного регіону в залежності від освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості. Межі трьох християнських конфесій регіону не були чітко визначеними. Окрім взаємопроникнення елементів західної та східної традицій у релігійній ідентичності та культурі великої кількості мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження. Тривалий час освіта, керована представниками духовенства релігійних інституцій регіону, яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям краю, була слабо розвинена й доступна вузькому прошарку заможних осіб, що додатково сприяло підтриманню стану розмитої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя.

Досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, вивчено вплив державної політики на неї.

Суспільство регіону зберігало впродовж досліджуваного періоду становий характер і тому релігійність селян, які тут склали більшість вірян християнських конфесій, носила обрядовий неконфліктний характер, а конфлікти, які відбувалися між конфесіями, були як правило інспіровані згори духовенством та державою. Водночас релігійність пізніх протестантів через обізнаність останніх із біблійним текстом мала здебільшого необрядовий характер, що у конфліктах з ними робило неможливою аргументацію, побудовану на обрядах.

У роботі проаналізовано роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення. Російська імперська влада, всебічною підтримкою якої користувалася Православна церква у регіоні, використовувала такі модерні інструменти, як масове книгодрукування, пресу та освіту для формування негативного ставлення до представників неправославних релігійних спільнот регіону. З іншого боку, конфесійна політика держави була зумовлена богословською парадигмою міжконфесійних відносин панівної в Російській імперії Православної церкви – еклезіологічним сотеріологічним ексклюзивізмом.

Подальший розвиток у дослідженні отримала характеристика кількісного та якісного виміру міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії шляхом комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних.

Крім цього, було здійснене практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і в такий спосіб розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства.

Автор аналізує репресивну конфесійну політику Російської імперії у регіоні, досліджену з точки зору позитивної дискримінації на користь Православної церкви та дискримінації неправославних релігійних спільнот.

Доведено, що ця політика давала повільні результати. Це виявлялося в тому, що навіть у 1860-х рр. у двох із трьох губерній регіону – Подільській та Волинській – православні мешканці склали меншість міського населення, а забезпеченість культовими спорудами і їх якість, навіть наприкінці ХІХ ст., серед римо-католиків була кращою, ніж серед православних. І хоча вектор політики держави, спрямований на посилення Православної церкви і послаблення інших релігійних спільнот регіону, був незмінний, зміни попри їх поступовість були невідворотними, а тому економічні, освітні та людські ресурси на Правобережжі були перерозподілені на користь Православної церкви, яка отримала фактичний і юридичний привілейований статус.

У роботі удосконалено термінологічний апарат, зокрема уточнено поняття «соціальне дисциплінування» та «культурний капітал», використані в контексті державної політики у сфері міжконфесійних відносин у регіоні. Це дозволяє використовувати зазначені терміни у подальших релігієзнавчих дослідженнях, які стосуються історії релігії в Україні. Для характеристики державної політики регулювання інституційного життя релігійних спільнот регіону введено новий термін: «державне конфесійне будівництво», який характеризує інституційну політику Російської імперії у сфері конфесійного життя в імперії в цілому та в регіоні зокрема.

Ключові слова: міжконфесійні відносини, міжконфесійні конфлікти, міжконфесійні конверсії, Правобережна Україна.

ABSTRACT

Shchetinin O. V. Interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917. – *Manuscript.*

Dissertation for the academic degree of Ph.D. Specialty 031 – Religion Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

The relevance of the research topic is due to the fact that religious issues in scientific discourse are attracting increasing attention not only of scholars but also causing considerable public interest, since the church as a social institution enjoys

one of the highest levels of trust among citizens. In Ukraine, additional interest in religious issues in general and the study of interconfessional relations, in particular, is related to the development of the Ukrainian church and the need for the state to implement an effective policy in the field of state-confessional and interconfessional relations. Modern Ukraine is a multi-religious state, which further contributes to the growth of interest in the problem of interconfessional relations. Aspects of interconfessional relations, such as changes in religious affiliation (interconfessional conversions) and interconfessional conflicts in Ukraine are a phenomenon not only of the past but also of the present. State policy in the field of interconfessional relations requires the study of the historical experience of these phenomena, as well as the experience of policy in the field of interconfessional relations, especially on the Right-Bank Ukraine, as this region was multi-religious and multinational. The study of the religious and confessional identity of representatives of religious communities of Right-Bank Ukraine, their attitude to each other, the factors that caused it today remain relevant. Such aspects of interconfessional relations like public policy, interconfessional conversions and interconfessional conflicts have been already studied but the historical aspect of the confessional identity problem remains virtually unexplored by the Ukrainian community scholars because of the difficulty to study due to the narrow specificity of this issue.

Even though Ukrainian scholars in various disciplines turned to study the problem of interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917, this topic has not been comprehensively studied and generalized. Although some aspects of the researched problems have been fragmentarily covered in several dissertations, monographs and other works, this problem has not yet become the subject of any separate dissertation research.

The study aims to investigate interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917.

The object of the study is the religious life in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917. The subject of the study is interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917.

The scientific novelty of the study is that for the first time a comprehensive generalization of interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine in 1793–1917 was carried out, including the relations between all confessions and religious communities in the region.

The author introduced new archival documents that reveal the problem of interconfessional identity, the reasons, motives and procedures for interconfessional conversions for the first time into scientific circulation. For the first time in Ukrainian historiography, some sources of personal origin, in particular several diaries and memoirs of Polish landowners of the Right-Bank Ukraine, which have not been used as sources on the history of interconfessional relations in the region, were introduced into scientific circulation. Additionally, for the first time, materials from the history of interconfessional relations were used, had been previously used in Ukrainian historiography only as sources from the linguistic and social history of the region. The study develops a classification of sources on the history of interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917.

The author's periodization of inter-confessional conversions on the Right-Bank Ukraine in 1793–1917, the legal and demographic factors of quantitative growth and decrease of religious communities, discussed in the thesis, which allows peer response it in further research on similar issues. The entire period of the region's history under the rule of the Russian Empire can be divided into five subperiods, each of which had its own specifics due to political, legal, and other circumstances. As early as 1796, the empire reached the Orthodox majority of the population in the region, which by 1917 had not dropped below 50% of the population. Later, in 1839 the Uniate Church was liquidated in the region, and due to pressure from the authorities, the number of the faithful of the Roman Catholic Church remained almost unchanged until the end of the XIX century, when it began growing due to the high birth rate and the permission to apostatize from Orthodoxy by the decree of 1905.

The author examines all existing religious communities on the Right-Bank during the study period, and their place in interconfessional relations, including the Russian Orthodox Church, the Uniate Church, the Roman Catholic Church, Old

Believers, Protestants, Jews, Karaites, Muslims, and mystical religious communities. This made it possible to comprehensively generalize the problem of interconfessional relations in the region in 1793–1917.

The thesis covers the issue of the religious and confessional identity of the inhabitants of the region, determines the degree of clarity of confessional consciousness of the inhabitants of the studied region depending on education and the role of the state in the development of confessional consciousness. The boundaries of the region's three Christian denominations were not clearly defined. In addition to the combination of elements of Western and Eastern traditions in the religious identity and culture of a large number of residents of the region, there were also a number of pagan elements, rites, and cults of pre-Christian origin. For a long time, education in the region was led by the clergy, which could instill confessional consciousness. It was poorly developed and accessible only to a narrow stratum of wealthy people, which further contributed to maintaining a blurred confessional consciousness and identity among the Right-Bank population.

The nature of religiosity of the region's inhabitants, its influence on interconfessional conflicts as well as the influence of the state policy are explored. The society of the region remained divided into social strata during the period under study, and therefore the religiosity of the peasants, who made up the majority of Christians, was of a ceremonial non-conflict nature, and conflicts between confessions were usually instigated by the clergy and the state. At the same time, the religiosity of the late Protestants, due to their familiarity with the biblical text, was mostly non-ritual, which made it impossible to make arguments based on rites during conflicts with them.

The thesis analyzes the role of the state in how the representatives of religions in the region viewed each other as well as the tools used to form their attitudes. The Russian imperial government with the full support of the Russian Orthodox Church in the region, used modern tools such as mass printing, the press, and education to form a negative attitude toward members of the region's non-Orthodox religious communities. On the other hand, the confessional policy of the state was conditioned

by ecclesiological soteriological exclusivism, the theological paradigm of interconfessional relations of the dominant Orthodox Church in the Russian Empire.

The study further develops the characteristics of quantitative and qualitative measurement of interconfessional conversions in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire using comprehensive analysis of the available research data for the entire period 1793–1917 as well as employing new data.

In addition, the practical theories of social capital of P. Bourdieu, the social discipline of G. Ostraich, and the agro-literate society of E. Gellner were used to analyze of interconfessional relations in the region and thus expand the methodological tools for national academic religious studies.

The author analyzes the repressive confessional policy of the Russian Empire in the region, studied in terms of positive discrimination in favor of the Russian Orthodox Church and discrimination against non-Orthodox religious communities. This policy has been shown to yield slow results. This was manifested by the fact that even in the 1860s in two of the three provinces of the region – Podolsk, and Volyn – Orthodox residents were a minority of the urban population, and the provision of religious buildings and their quality, even in the late nineteenth century among Roman Catholics was better than among the Orthodox. And although the vector of state policy aimed at strengthening the Russian Orthodox Church and weakening other religious communities in the region remained unchanged, changes despite their gradualness were inevitable, and therefore economic, educational, and human resources on the Right-Bank were redistributed in favor of the legally privileged status of the Russian Orthodox Church.

The terminology has been improved. In particular, the concepts of «social discipline» and «cultural capital» used in the context of state policy in the field of interconfessional relations in the region have been clarified. This allows the use of these terms in further religious studies related to the history of religion in Ukraine. To describe the state policy of regulating the institutional life of religious communities in the region, a new term was introduced: «state confessional building», which characterizes the institutional policy of the Russian Empire in the field of confessional life in the empire in general and in the region in particular.

Keywords: interconfessional relations, interconfessional conflicts, interconfessional conversions, Right-Bank Ukraine.

СПИСОК ПРАЦЬ ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Щетінін О. В. Державна політика Російської імперії щодо релігійних організацій на українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 120. С. 203–207. ISSN 2076-1554
2. Щетінін О. В. Особливості формування й розвитку релігійно-конфесійної ідентичності мешканців Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2021, Вип. 33 (5). С. 64–78. ISSN 2522–9699
3. Щетінін О. В. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2021, Вип 36 (8–9). С. 85–95. ISSN 2616–5007

Статті у зарубіжних виданнях:

Щетінін О. В. Вплив соціального дисциплінування на міжконфесійні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2021, Svazek 7. Vydání. 2. S. 10–17. ISSN 2533–4816

Статті у інших виданнях, які додатково відображають результати дослідження:

1. Щетінін О. В. Міжконфесійні конфлікти на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії*. Львів, 2019. Вип. 26. С. 221–226. ISSN 2307–1664
2. Щетінін О. В. Законодавче регулювання міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 3. С. 66–77. ISSN 2220–1394